

УДК 316. 25

АНДРІЙ МЕЛЬНИКОВ,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, Луганськ

Можливості дослідження ціннісно-нормативних трансформацій українського суспільства з позиції екзистенціальної соціології

Анотація

У статті окреслено перспективи досліджень ціннісно-нормативних трансформацій українського суспільства з позиції екзистенціальної соціології. Основні з цих перспектив, що спираються на відповідні теоретичні категорії, співвідносяться із помежовою ситуацією, автентичністю та смисложиттєвими орієнтаціями. Крім того, автор наголошує важливість якісного дослідження індивідуального і колективного екзистенціального досвіду. Зазначено також деякі теоретичні проблеми екзистенціальної соціології, що потребують подальшого розв'язання (проблема меж ціннісних ієрархій, проблема структури екзистенціального досвіду тощо).

Ключові слова: *екзистенціальна соціологія, криза свідомості, екзистенціальний досвід, ціннісні ієрархії, помежова ситуація, автентичність, смисложиттєві орієнтації*

Стан соціальної нестабільності сучасного суспільства останніми роками дедалі частіше стає предметом дискусій серед соціологів і представників інших соціальних наук. У цих наукових дискусіях існує відносна згода щодо визначення кількох загальних причин соціальної нестабільності, серед яких можна назвати припинення ідеологічного протистояння Радянського Союзу і країн Заходу, процеси глобалізації й нову хвилю науково-технічного прогресу, що зумовила впродовж останніх десятиліть, крім усього іншого, революційні зміни у сфері комунікаційних технологій. Усі ці причини

об'єднує їхню комплексна взаємозалежність із трансформаціями соціальних цінностей і норм. У світлі аналізу стрімких соціальних змін однією з актуальних і нерозв'язаних дослідницьких проблем залишається осмислення глибинної екзистенціальної сутності динаміки ціннісно-нормативної структури суспільства.

Не можна сказати, що проблемі трансформацій ціннісно-нормативної структури суспільства соціологи приділяють недостатньо уваги. Так, у класичній соціології набула поширення концепція соціальної аномії (Е.Дюркгайм, Р.Мертон), що пояснює перехідні стани в разі заміни однієї системи іншою. Серед найпомітніших сучасних дослідників соціальних змін і їхнього нормативно-ціннісного виміру можна назвати Р.Робертсона, З.Баумана, У.Бека, Е.Гіденса, П.Штомпку, Ш.Айзенштадта, Дж.Ритцера, Р.Інглегарта. В українській соціології проблема ціннісно-нормативних аспектів соціальних трансформацій стала однією з центральних в останні десятиліття (М.Шульга, Е.Головаха, Н.Паніна, В.Хмелько, В.Паніотто, В.Бакіров, О.Якуба, О.Куценко, Л.Хижняк, О.Злобіна, Н.Соболева та ін.). В екзистенціальній соціології спроби визначити основні риси змін соціальних цінностей і норм відображено у працях Е.Тиріак'яна, Дж.Дугласа, М.Боль де Баля, де ціннісна структура суспільства розглядається переважно як структура свідомості.

Як правило, ціннісно-нормативна структура суспільства визначається в соціології категоріями стабільності/нестабільності. На загальнотеоретичному рівні під нестабільністю розуміють неоднорідність соціальних процесів і явищ, що призводить до суцільної дезінтегрованості соціальної системи. Нестабільність можна розглядати як стан, протилежний соціальному порядку. З філософської точки зору дихотомічною парою порядку є стан хаосу, тобто відсутність жодних зв'язків і форм. Для соціальної системи порядок ґрунтується на взаємозв'язках відносно узгоджених соціальних норм, підтримуваних на рівні соціокультурної реальності, тобто через сукупність моральних цінностей, що їх поділяють члени суспільства.

Для українського суспільства після розпаду радянської системи нестабільність стала основною характеристикою соціального життя і надала соціально-психологічному стану населення негативного¹ характеру, ознак соціальної депресії та масового цинізму. Відбулася руйнація не лише інституціоналізованих соціальних норм, а й моральних цінностей, причому ця руйнація сталася в ситуації, коли формування нової ціннісної системи почало орієнтуватися на полярно протилежну соціокультурну модель західного суспільства. Крім цього, кардинальні зміни ціннісно-нормативної структури українського суспільства посилювалися змінами в самій західній системі моральних цінностей і норм, спричиненими зростанням тенденції глобалізації.

На моє глибоке переконання, одним із найбільш релевантних теоретико-методологічних підходів до дослідження стрімких змін ціннісно-нормативної структури суспільства і виникнення внаслідок цього стану соціаль-

¹ Детальне дослідження феномену негативної ідентичності у пострадянському суспільстві здійснене російським соціологом Л.Гудковим [Гудков, 2004].

ної нестабільності може прислужитися *екзистенціальна соціологія*, що спрямована на вивчення глибинної та кризової соціальної проблематики й поєднує можливості теоретичного та емпіричного аналізу. Первинне вивчення трансформацій ціннісно-нормативної структури українського суспільства з позиції екзистенціального підходу можна зорієнтувати в кількох основних напрямках, розгляд яких і є метою пропонованої розвідки.

Помежова ситуація. До першого потенційного напрямку екзистенціального підходу слід віднести аналіз розпаду радянського суспільства як соціетальної помежової ситуації, в якій унаслідок трансформацій системи цінностей і норм у виразилася раніше прихована, екзистенціальна соціальна реальність, позбавлена колишніх раціоналізованих форм, що виконували захисну функцію¹. Скориставшись термінологією феноменологічної соціології, помежову ситуацію можна описати як руйнування природної установки і вихід за межі ціннісно-нормативних структур свідомості. При цьому характерною рисою помежової ситуації є її необхідність, тобто неможливість її усунення із власного досвіду. Помежова ситуація може бути або прийнята, і в такому разі її вплив набуває конструктивного характеру, або відкинута, що призводить до її деструктивного ефекту.

У контексті українського суспільства особливий інтерес становить розгляд наявних результатів соціологічних досліджень в контексті класичного визначення помежової ситуації в екзистенціалізмі (зокрема, Ясперсового). Так, емпіричні дослідження засвідчують радше моральну деградованість населення, руйнування вищих універсальних цінностей, низький рівень актуалізації сакральних і смисложиттєвих настанов. На перший погляд цьому твердженню суперечить факт широкомасштабного відродження релігійних інститутів, але це інституціональне відродження не обов'язково означає відповідне відродження сакральних і універсальних цінностей і потребує додаткового розгляду². Згідно із Ясперсом та іншими представниками екзистенціального підходу, внаслідок помежової ситуації (зіткнення зі смертю, страждання тощо) у структурі особистості руйнуються автоматизовані патерни психіки і поведінки, що може викликати мобілізацію вищого духовного рівня і відкрити можливість якісного переходу від матеріально-гедоністичної, егоїстичної розрізненості (нижчі рівні свідомості) до стану внутрішньої цілісності, що породжує альтруїстичні цінності (вищі рівні свідомості). Отже, помежову ситуацію можна визначити як джерело таких феноменів суб'єктивної реальності, як "релігійний досвід" (В.Джеймс), "пікові переживання" (А.Маслоу), високий рівень "доконаності екзистенції" (А.Ленгле) та ін. [James, 2010; Маслоу, 2003; Кривцова, Лэнгле, Орглер, 2009].

¹ Крім пострадянських трансформацій, вивчення колективних помежових ситуацій українському суспільству може стати в пригоді при розгляді таких історичних подій, як Друга світова війна, Чорнобильська катастрофа з її довгостроковими наслідками тощо.

² Так, Л.Бевзенко наводить низку суперечностей при аналізі релігійного життя українців. Зокрема, релігія в українському суспільстві фактично не виконує регуляторної функції, а релігійні люди, порівняно з нерелігійними, меншою мірою задоволені своїм життям, частіше відчувають роздратованість, страх і зневіру, більше почуваються самотніми [Бевзенко, 2010: с. 440].

Отже, якщо розпад радянського суспільства насправді розглядати як соціетальну помежову ситуацію, тоді виникає кілька ключових питань. Чи можна говорити про те, що після потрясінь 1990-х років у значної частини населення актуалізувалися найвищі ціннісні орієнтації та рівні свідомості? Якщо так, тоді чому ця актуалізація не привела до успішних соціальних змін? Відповідаючи на ці питання, можна висунути два основні припущення: 1) відбувається поступове розв'язання наявних соціальних суперечностей та зростання соціальної інтеграції й солідарності — соціальні процеси є формою колективного катарсису, за якого актуалізація найвищих цінностей щойно зароджується, тоді як кризовий стан іще зберігається, але його рівень зменшується¹; 2) відбувається нагромадження соціальних суперечностей, спостерігається уникнення помежової ситуації, її ігнорування, що згодом може призвести до ще глибшої стадії кризи.

Подальша детальна перевірка обох припущень є конче важливою із соціологічної точки зору, однак той факт, що в індивідів у помежових ситуаціях взагалі актуалізуються найвищі ціннісні настанови, фіксується в деяких кількісних дослідженнях останніх років в Україні. Наприклад, при порівнянні відповідей на запитання “У чому ви вбачаєте сенс життя?” Н.Ходорівська зазначає, що міра рефлексивності стосовно власного “Я”-духовного² виявляється дещо вищою у групи людей, які пережили скрутні ситуації (див. табл. 1) [Ходорівська, 2010: с. 306].

Аналізуючи особливості рефлексії в українській суспільній свідомості, Н.Ходорівська дійшла висновку, що рефлексивність і чіткість оцінки подій, що відбуваються, залежить від соціальної дистанції стосовно оцінюваного об'єкта, від “близьких” — до “знайомих” і “абстрактних”. “У важких обставинах, — пише вона, — рефлексивність активізується щодо тих об'єктів, суб'єктів, процесів, які більшою мірою включені в скрутну життєву ситуацію; активізується також переосмислення “Я”-духовного; простір свідомості певним чином “звужується” й абстрактні уявлення стають ще розмитішими” [Ходорівська, 2010: с. 307]. Це спостереження має, на наш погляд, дуже важливе значення як для осмислення механізмів переживання помежової ситуації, так і для пояснення ціннісних трансформацій свідомості. На його підставі можна припустити, що внаслідок помежової ситуації рівень усвідомленості індивіда зменшується за масштабом і водночас підвищується за концентрацією. Така зміна, ймовірно, пояснюється тим, що при переживанні глибокої кризи свідомість індивіда виходить за межі раціонально-абстрактного мислення, розотожнюється з ним і концентрується в екзистенціальному досвіді, тобто в цілісності фактичного переживання свого існування. Таким чином, підвищення усвідомленості в даному разі означає концентрацію уваги і звуження свідомості до рівня конкретно пережитої реальності, а також відмову від абстрактних патернів, що не відпо-

¹ Можна сказати, що це припущення загалом підтверджується даними всеукраїнського моніторингу Інституту соціології НАНУ.

² До власних якостей, що характеризують “Я”-духовне, віднесено вміння жити за нових суспільних умов, сучасні економічні й політичні знання, впевненість у своїх силах, рішучість в досягненні своїх цілей тощо.

відають цій реальності. Іншими словами, зміст суб'єктивної реальності починає сприйматися таким, як він є тут-і-тепер, без ототожнення усвідомленості з оцінними і часовими (минуле, майбутнє) вимірами свідомості, оскільки вони є формами абстрагування і способами зниження усвідомленості переживання екзистенціального досвіду. Якщо це припущення правильне, тоді воно потребує порушення як мінімум ще двох важливих питань про те, чому помежова ситуація і спричинювані нею негативні переживання взагалі призводять до виходу за межі встановленої ціннісної структури свідомості, а також якими є особливості соціальної активності, позбавленої її ціннісно-раціоналізованого змісту. Останнє з цих питань можна сформулювати й так: чи може індивід бути повноцінним суб'єктом соціальних взаємодій без переважання в них ціннісно-раціоналізованого сприйняття реальності?

Таблиця 1

Бачення сенсу життя у співвіднесенні з досвідом переживання скрутних ситуацій, %^a

У чому Ви вбачаєте сенс життя?	Пережили скрутні ситуації, N = 1203	Не переживали скрутних ситуацій, N = 597
У душевному спокої, у злагоді із самим собою, в єднанні з природою	42	38
У реалізації творчих задумів	14	11
У досягненні висот професійної кар'єри	14	12
У популярності, публічному визнанні своїх заслуг	3	2
У сімейному благополуччі, у дітях та онуках як своєму продовженні	72	64
У великому коханні до жінки/чоловіка	26	21
У соціальній справедливості, громадянському розумінні	28	25
У демократичному розвитку суспільства	16	15
У матеріальному добробуті	54	50
У можливості жити заради власного задоволення	23	19
У тому, щоб бути сучасним, опановувати та використовувати нові технології	10	8
У тому, щоб успішно планувати й організовувати свої дії	21	16
У чомусь іншому	2	1
Ні в чому	2	2
Важко відповісти	5	6

^a Можна було обирати всі слухні варіанти відповідей.

Концентрація уваги на тут-і-тепер і висока пильність свідомості без отождоження її з оцінним мисленням і похідними емоціями — все це є одним із найважливіших аспектів переживання помежової ситуації. Успішне подолання помежової ситуації залежить від адаптивної здатності прийняття негативного екзистенціального досвіду, де раціональне мислення й емоції, часові параметри, постановка цілей і задоволення потреб відіграють лише другорядне, інструментальне значення порівняно з присутністю в наявній ситуації. Якщо ж відбувається зворотний процес концентрації на раціонально-оцінному або емоційно-оцінному рівнях свідомості, а також якщо наявний досвід є лише засобом досягнення майбутніх цілей, відходом від “тепер”, у такому випадку усталоється негативний стан, що може мати доволі руйнівні наслідки. Іншими словами, успішною стратегією подолання помежової ситуації є розгляд екзистенціального досвіду як мети, а не засобу її досягнення.

Зазначений аспект переживань екзистенціального досвіду був докладно розглянутий Г.Марселем і Е.Фромом у контексті розмежування двох способів існування людини — “бути” чи “мати”, а в сучасних дослідженнях пояснення психофізіологічних механізмів такого розмежування було запропоновано російськими фахівцями з медицини катастроф А.Клюєвим і А.Качалкіним у їхній релятивістській концепції психічної діяльності, ґрунтованій на багаторічних дослідженнях ролі людського чинника в авіакатастрофах. Згідно з цією концепцією психічна діяльність людини поділяється на п'ять рівнів — інтуїтивна підсвідома діяльність, розумова діяльність, емоційна діяльність, рефлекторна діяльність та інтуїтивна надсвідома діяльність. “Внутрішній процес опрацювання людською свідомістю сприйнятої інформації, — пишуть А.Клюєв і А.Качалкін, — може бути або синхронізований у часі зі спостережуваним (контрольованим) зовнішнім процесом, або свідомість спостерігача функціонує в десинхронізованих режимах — і тоді відстає в часі від спостережуваного (контрольованого) процесу або випереджає його” [Клюєв, Качалкин, 2000]. З-поміж п'яти перелічених видів психічної діяльності лише на її інтуїтивно-надсвідомому рівні відбувається збіг суб'єктивного часу і часу реального процесу, і саме цей рівень свідомості може активізуватися у помежових ситуаціях, тоді як на інших рівнях відбувається відставання (наприклад, розумова діяльність) чи випередження (емоційна діяльність) реального часу¹.

Не слід забувати, що специфіка соціальної помежової ситуації в українському суспільстві пов'язана не лише з пострадянськими макропроцесами, а й із повсякденними негативними станами, характерними для будь-якого суспільства і пов'язаними з утратою близьких людей, хворобами, матеріальними проблемами тощо. Так, за даними на 2010 рік, близько 67% населення України переживали ті чи інші скрутні ситуації. Зокрема: 11,3% — перенесли важкі хвороби, операції; 14% — зіткнулися з важкою хворобою чи

¹ Потенційним напрямом подальших досліджень цього часового аспекту екзистенціального досвіду може стати розвиток у структурі екзистенціальної соціології теорії психологічного часу особистості та методу каузометрії Є.Головахи та О.Кроніка [Головаха, Кроник, 1984].

смертю близьких; 22,6% — зазнали великих матеріальних труднощів, коли не було за що купити навіть необхідні продукти; 21% — втратили соціальний оптимізм і надію на те, що становище в країні зміниться на краще; 16,2% — відчували свою безпорадність перед свавіллям влади тощо [Українське суспільство, 2010: с. 547]. Можна стверджувати, що негативні особливості переживання пострадянських трансформацій тісно переплетені із різними індивідуальними кризами і зазвичай особисті, на перший погляд, негаразди є невіддільною частиною соціальної проблеми. Так, навіть смерть близької людини від хвороби може бути пов'язана із ширшим соціальним контекстом і неможливістю забезпечити своєчасну й достатню медичну допомогу через низькі доходи.

Особливістю переживання помежових ситуацій як на макро-, так і на мікрорівні є страждання людини і переживання нею негативних станів тієї чи іншої міри тяжкості. У цьому сенсі дослідження помежових ситуацій в Україні можна реалізувати в контексті такого галузевого напрямку, як соціологія страждань, активний розвиток якого спостерігається сьогодні в західній соціології [Social Suffering, 1997; Wilkinson, 2005] і підґрунтя якого було закладено ще на початку ХХ століття німецьким соціологом Ф.К.Мюллер-Ліером, котрий аргументував соціальну зумовленість майже всіх форм індивідуальних страждань [Мюллер-Ліер, 2007].

Стосовно помежової ситуації можна говорити про два важливі аспекти страждання. З одного боку, після переживання страждань змінюється сприйняття тих елементів наявного досвіду, що раніше не приносили задоволення — їхня цінність і смисловий зміст збагачуються. Те, що до помежової ситуації приймалося як цілком зрозуміле, тепер заявляє про свою важливість. У народному фольклорі ця думка відображена у прислів'ї “Тоді ціну йому знаєш, як його втрачаєш”. З іншого боку, страждання, пережите у помежовій ситуації, закладає глибокий страх перед повторенням подібних подій і стає спонукальним мотивом до дій. У цьому плані існує багато прикладів, коли після переживання страждань, особливо в дитячому або підлітковому віці, індивід досягає великих успіхів у житті, серйозніше ставиться до того, що відбувається, надає великого значення самовдосконаленню. Разом із тим існує межа внутрішнього напруження, за якого страх і глибина негативного впливу пережитих подій набувають неконтрольованих форм і руйнують особистість. Останній аспект характерний для різних форм залежності (алкоголь, наркотики тощо), проявів синдрому війни та ін. Ці найважчі наслідки переживання помежових ситуацій були глибоко проаналізовані фундатором логотерапії (метод екзистенціального аналізу) Ф.Франклом на підставі його власного досвіду перебування в концентраційному таборі під час Другої світової війни [Франкл, 2000, 2009].

Таким чином, наслідки помежової ситуації можуть розвиватися за двома основними напрямками — деструктивним або конструктивним. Аналіз механізмів розвитку цих напрямків на мікрорівні є, на мій погляд, конче важливим для розуміння сутності масштабніших ціннісних змін в українському суспільстві. Якщо знову звернутися до даних досліджень Інституту соціології НАН, то, наприклад, при відповіді на запитання “Як Ви вважаєте, яке з наведених висловлень більше відповідає ситуації, що склалася в

країні?” 53,4% респондентів обрали формулювання “жити важко, але можна терпіти”; 29,8% опитаних вважають, що “терпіти наше важке становище вже неможливо”; і лишень 9,5% респондентів певні, що “все не так погано, і можна жити” (ще 7,5% респондентів обрали варіант “важко сказати”) [Українське суспільство, 2010: с. 549]. Ці й аналогічні макропоказники можуть дати загальний орієнтир при аналізі колективної помежевої ситуації і можливих шляхів розвитку соціальних змін в українському суспільстві.

Автентичність. До другого актуального напрямку екзистенціальних досліджень пострадянських ціннісно-нормативних трансформацій ми відносимо аналіз їх крізь призму дихотомії автентичність/неавтентичність. Загалом автентичність¹ (давньогрец. — достеменність) можна визначити як міру внутрішньої узгодженості істинних і декларованих цінностей індивіда, а також як його узгодженість із зовнішнім світом і прийняття актуальної реальності, що виражається, зрештою, у відповідності вищих внутрішніх цінностей і соціальної поведінки. Іншими словами, неавтентичний індивід має негативне моральне самопочуття і його вчинки не відповідають глибинним ціннісним орієнтаціям, а в крайній формі — навіть декларованим цінностям. При цьому вищим рівнем автентичності можна вважати отождошення свідомості індивіда з його *безпосереднім переживанням власного існування*, тобто з екзистенцією, і саме цього виміру автентичності можна досягати у помежевих ситуаціях.

Трансформація ціннісної структури українського суспільства показує, що цей процес має два основні рівні; на першому відбувається руйнування формалізованих соціальних норм, а на другому — руйнування норм моралі, на яких ґрунтуються формалізовані соціальні норми. За умов соціальної нестабільності останніх десятиліть в Україні почала штучно інституціоналізуватися система формальних соціальних норм, базованих на принципах універсальної загальнолюдської моралі, закладених у західній моделі суспільства, тоді як фактичне масове порушення цих принципів зробило такі норми лише декларованими за своїм характером. Ці процеси призвели до виникнення паралельної, неформально “інституціоналізованої” структури соціальних цінностей і норм, яка багато в чому суперечить формальній системі. Українські соціологи назвали цей феномен системою “подвійних соціальних інститутів”, в якій існує “аморальна більшість” [Головаха, 2002; Головаха, Панина, 2001]. У зв’язку з цим Є.Головаха і Н.Панина пишуть: “...можна сформулювати гіпотезу про те, що лише в разі подвійної інституціоналізації забезпечується вельми своєрідна “інституціональна гіперповноцінність” українського суспільства, ґрунтована на згоді людей жити в такому інституціональному просторі, де водночас діють і старі, і нові інститути, що забезпечують своїм суперечливим співіснуванням наявність усіх необхідних для соціальної інтеграції й стабільності атрибутів інституціональності” [Головаха, Панина, 2001: с. 17]. Українські соціологи зазначають, що подвійність інституціональних структур має відображати відповідний подвійний стан масової свідомості, в основі якого, крім іншого, лежить неоднозначне ставлення до двох соціальних систем — капіталізму та со-

¹ Докладніше про екзистенціальне поняття автентичності див.: [Wild, 1965].

ціалізму. Така амбівалентність є проявом соціальної аномії, тобто перехідного стану від однієї морально-нормативної системи до іншої. Однак, на думку Є. Головахи і Н. Паніної, специфіка пострадянської реальності полягає в тому, що взаємовиключні ціннісно-нормативні системи існують не антагоністично, а є узгодженими частинами одного типу свідомості.

Феномен автентичності можна ліпше розкрити через його зв'язок із такими станами, як конгруентність, депривація та інтернальність/екстернальність. У найширшому значенні під конгруентністю¹ (лат. — співрозмірний, відповідний) розуміється рівність або відповідність елементів системи між собою. На соціально-психологічному рівні конгруентність являє собою внутрішню узгодженість особистості, її цілісність, що виражається в таких характеристиках, як щирість, правдивість, відповідність вербальної і невербальної поведінки, несуперечливість цінностей і переконань. Конгруентність означає міру відповідності реального й ідеального Я. Висока міра такої відповідності вказує на наявність єдиної, вищої мети, яка визначає стан, діяльність і поведінку особистості. Серед основних причин неконгруентності, як правило, вирізняють страх, незахищеність, недовіру, різноманітні форми залежності, низький рівень самосвідомості, стрес, конфлікти тощо.

Конгруентність має тісний зв'язок зі станом депривації (лат. — втрата, позбавлення), під яким розуміється неможливість достатнього задоволення потреб. У соціології заведено вирізняти абсолютну та відносну депривацію. За абсолютної депривації індивід або соціальна група не можуть задовольнити своїх основних потреб і не мають доступу до відповідних матеріальних і соціальних ресурсів. Відносна депривація являє собою суб'єктивно переживану невідповідність між ціннісними очікуваннями і можливістю їх реалізувати. Аналізуючи теорії депривації, П.Штомпка пише: "...якщо люди навіть у край злиденні, але сприймають це як належне, як веління долі, провидіння або як відповідність певному соціальному статусу, тоді революційного бродіння не виникає. Лише коли вони починають перейматися питанням про те, що їм слід мати по справедливості, і відчувати різницю між тим, що є і що могло би бути, тоді з'являється почуття відносної депривації" [Штомпка, 1996: с. 379]. Близьким до депривації є стан фрустрації (лат. — обман, невдача, марна надія). Зазвичай вважають, що оскільки депривація виникає в тих випадках, коли людина не володіла раніше благами, котрі є для неї бажаними, але недосяжними в даний період, то у випадку фрустрації людина раніше вже мала бажані блага і втратила їх з певних причин. Існує думка, що депривація вказує на відсутність можливостей задоволення потреб, тоді як фрустрація відображає наслідки такого незадоволення. Якщо так, то можна говорити, що депривація призводить до фрустрації.

Важливою особливістю поняття автентичності є відображення рівня інтернальності/екстернальності особистості, що в екзистенціалізмі втілюється в концепції "чистої/нечистої віри" (Ж.-П.Сартр). Згідно з цією концепцією, жити в нечистій вірі (екстернальність) означає перекладання від-

¹ Одним із перших визначення конгруентності запропонував американський психолог К.Роджерс [Роджерс, 1994].

повідальності за свої вчинки на зовнішні обставини й інших людей, тоді як протилежний стан “чистої віри” (інтернальність) передбачає, що індивід свідомо робить свій життєвий вибір і несе за нього повну відповідальність. У даному випадку йдеться не тільки про конкретні дії індивіда, а й, що важливо, про суб’єктивне підґрунтя цих дій. Так, навіть за умов значного переважання зовнішніх обставин в індивіда залишається свобода смислової інтерпретації їх, хоч би яким мізерним був рівень цієї свободи, й у зв’язку із цим Сартр говорить про приреченість людини бути вільною як про засадовий модус екзистенції.

Аналіз інтернальності та екстернальності останнім часом став в українській соціології одним зі способів осмислення ціннісно-нормативних трансформацій. “Інтернальність і екстернальність, — пише Н.Соболева, — визначають два протилежно спрямовані типи практичної орієнтації у житті. Інтернали вважають бажані цілі принципово досяжними і розвивають досить високу активність для реалізації цих цілей навіть у дуже складних умовах. Екстернали набагато частіше вважають бажані цілі недосяжними або надто складними і виявляють більшу пасивність у реалізації їх порівняно з інтерналами” [Соболева, 2010: с. 320]. Установки інтернальності/екстернальності, зазначає Соболева, формуються на підставі суб’єктивного локусу контролю — схильності індивіда покладати відповідальність за те, що відбувається, на себе (внутрішній локус) або на зовнішню ситуацію (зовнішній локус). При цьому важливою характеристикою екстерналів є їхня значна схильність до переживання негативних станів — страху, тривожності, непевності, недовірливості, агресивності. Інтернальність і екстернальність також тісно співвідносяться з такими характеристиками особистості, як, відповідно, оптимізм і песимізм із притаманною їм відмінністю у плані задоволеності життям. При цьому інтернали меншою мірою схильні до впливу ззовні, тоді як екстернали, переживаючи страх і недовіру, у захисних цілях схильні до більшої самокритики та фокусуванню на негативних аспектах.

Категорія екзистенціальної автентичності, що включає такі поняття, як конгруентність, депривація й інтернальність/екстернальність, має широкі можливості застосування в контексті дослідження ціннісно-нормативних трансформацій українського суспільства. Так, результати емпіричних досліджень засвідчують низький рівень соціальної автентичності. Це підтверджується такими показниками, як переважання екстернального типу особистості над інтернальним (відповідно 46,7% і 22,2 %, за даними 2010 року) [Українське суспільство, 2010: с. 324], низький рівень довіри майже в усіх сферах соціального життя¹, високий рівень аномійної деморалізованості та цинізму тощо. Перелічені характеристики свідчать про те, що в українських громадян є досвід зіткнення з невідповідністю реальних і декларованих цінностей, а також реальних і найвищих цінностей. Це може виражати і неприйняття соціальної дійсності внаслідок досвіду соціальної несправедливості, почуття страху та незахищеності. Крім того, важливо звернути увагу

¹ Екзистенціальні аспекти довіри було розглянуто нами раніше в окремій праці: [Джонсон, Мельніков, 2009].

на зв'язок переважання екстернального типу особистості з інерцією радянської суспільної свідомості та проблемами формування громадянського суспільства в Україні.

Смисложиттєві орієнтації. Проблема смислу життя завжди була лейтмотивом екзистенціальних досліджень як у філософії, так і в пізніших наукових напрямках, де застосовують екзистенціальний підхід. Розгляд ціннісно-нормативних трансформацій українського суспільства крізь призму категорій помежової ситуації й автентичності вказує на необхідність аналізу ціннісних структур суспільної свідомості, в яких смисложиттєві цінності виступають як помежові рівні ціннісних ієрархій і можуть бути позначені як “екзистенціальні цінності” [Мельніков, 2010].

У соціології значного поширення набули праці американського соціального психолога Мілтона Рокіча, який сконструював теоретичну систему цінностей, де виокремив два головні типи — термінальний (цінності-цілі) та інструментальний (цінності-засоби), кожен з яких був представлений 18 конкретними підтипами. До першого типу вчений відніс такі цінності, як повнота життя, мудрість, здоров'я, любов, матеріальний добробут. Другий тип цінностей-засобів стосується різноманітних якостей особистості — акуратності, вихованості, життєрадісності, незалежності тощо. На мою думку, важливість теорії Рокіча полягає в тому, що він виявив проблему межі ціннісних ієрархій. Ця проблема дістала розвиток у працях сучасного російського екзистенціального психолога Д.Леонт'єва, зокрема в розробленій ним методиці помежових смислів, при використанні якої респондент усно відповідає на запитання дослідника і кожне нове запитання стосується останньої отриманої відповіді (Запитання 1: “Навіщо люди дивляться телевізор?” Відповідь 1: “Щоб відпочивати”. Запитання 2: “Навіщо людям відпочивати?” і т.д.) [Леонт'єв, 1999]. Ця методика дає змогу виявити помежові смислові категорії особистості, пояснити котрі раціонально вона вже не в змозі (Такі відповіді, як: “Бути щасливим, щоб бути щасливим”). В екзистенціалізмі цій проблемі присвячено основний філософський трактат А.Камю, де він ставить своє знамените запитання про те, чи варте життя того, щоб його прожити [Камю, 1998]. Це запитання Камю виникає з осмислення неможливості нескінченного раціонального розвитку ціннісної ієрархії, яка переривається на певному рівні і, таким чином, позбавляє людину абсолютних смислів, перетворюючи її на бідолашного Сизифа — один із центральних символів екзистенціалізму. Утім, криза на раціональному й емоційному рівнях ціннісних орієнтацій може бути подолана на рівні екзистенціальних цінностей, що перевершує раціональні й емоційні рівні особистості.

З позиції екзистенціального підходу цінності формуються на засадах визнання об'єктивно-раціональної безсенсовості буття, що змушує індивіда конструювати власну ціннісну систему шляхом вибору і прийняття відповідальності за цей вибір перед самим собою. Екзистенціальний рівень системи цінностей у даному випадку виявляється у спонтанному надсвідомому досвіді людини і здійснюється радше через дії, ніж ідеальні постулати. Інакше кажучи, підґрунтя ціннісної ієрархії перебуває в цілісному екзистенціальному досвіді особистості, за межами раціонально-оцінного й емо-

ційно-оцінного рівнів свідомості. Оскільки ціннісні ієрархії мають своє раціональне обмеження, відтак, на екзистенціальному рівні головною характеристикою їх є віра і ґрунтоване на ній спонтанне (інтуїтивне) знання. Наприклад, раціонально людина не може пояснити, навіщо їй потрібно вдосконалюватися, бо вважає це питання абсурдним, але на вищих надраціональних рівнях свідомості індивід “просто знає”, що ця цінність має для нього вирішальне значення. Водночас екзистенціальні цінності передбачають руйнування меж раціонально-емоційних структур особистості, надаючи їм статусу відносних утворень, що виникають і зникають у ширшому контексті інтегрального екзистенціального досвіду.

Ці аспекти формування смислу, хоч і з дещо інших позицій, відображені в концепції особистісного знання англійського філософа науки М.Полані, який стверджував, що абсолютна об’єктивність неможлива, оскільки вона базується на особистісних судженнях, а індивід завжди знає більше, ніж може довести чи висловити словами [Полані, 1985]. Еквівалентом того, що ми вище позначили як знання на рівні екзистенціального досвіду (інтуїтивний надсвідомий досвід), у Полані виступає поняття периферійного (неявного) знання, на якому ґрунтується знання об’єктивно-раціонального типу. При цьому в концепції Полані дістав відображення ще один найважливіший аспект екзистенціального підходу, що полягає в перегляді класичних критеріїв об’єктивності в науці, зокрема, запропонованих М.Вебером. У цьому аспекті продукування й інтерпретація наукового знання не мають розглядатися у відриві від особистісного знання й суб’єктивної настанови вченого, що їх слід мірою можливості відображати вкупі з отриманими результатами дослідження. Однак ця вимога застосовна радше до якісних, ніж до кількісних досліджень.

З моєї точки зору, за умов трансформації ціннісно-нормативної системи українського суспільства на масовому рівні стався саме такий, описаний вище вихід за межі ціннісно-раціонального осмислення реальності. І хоча радянська ціннісна система остаточно не зруйнована, а нова система цінностей також виникала не в абсолютному смисловому вакуумі, все одно у значної частини населення вочевидний рівень екзистенціальних цінностей, що належать до глибинних основ соціального порядку й особистісної структури. Як схематичну аналогію цього соціального феномену можна навести різноманітні приклади мікроситуацій помежового характеру, в яких відбувається вихід за межі природної настанови свідомості. До таких прикладів належить поведінка людини за умов загрози життю або застосування серйозних санкцій, дії під впливом різноманітних спокус і непереборних моральних дилем тощо. Соціальна поведінка в таких ситуаціях відкриває найглибинніший рівень ціннісних настанов особистості й виражає її істинні смисложиттєві орієнтації. В історії соціології схожий приклад руйнування повсякденних норм взаємодії дістав відображення у знаменитих експериментах Г.Гарфінкеля, на підставі яких він продемонстрував, який негативний ефект викликає руйнація звичних культурних патернів і проникнення за межі соціально встановлених меж. В екзистенціалізмі ця думка втілилася у твердженні Ж.-П.Сартра про те, що геній людини і її істинні цінності виявляються в конкретних діях і результатах діяльності, а не в декларованих

твердженнях. Таким чином, негативна і деструктивна поведінка особистості при руйнуванні соціально-типових настанов може вказувати на переважання її екстернальних і неавтентичних характеристик, тоді як відповідна позитивна і конструктивна поведінка може говорити про переважання інтернальності й автентичності.

Кількісні дані щодо смисложиттєвих орієнтацій в українському суспільстві подають широку соціетальну панораму цього феномену (табл. 2) [Українське суспільство, 2010: с. 624]. Сім'я, матеріальний добробут і внутрішня гармонія становлять тут три основні смисложиттєві цінності. У зв'язку з цим можна окреслити чималу низку перспективних питань, що потребують подальших досліджень. Якщо припустити, що екзистенціальна автентичність виражається в переважанні альтруїстичних характеристик у діях індивіда, тоді важливість матеріальних цінностей може свідчити про відхід значної частини населення від помежової макроситуації. Разом із тим значимість сім'ї як смисложиттєвої цінності може вказувати, крім іншого, на прагнення стабільності й захищеності в контексті загальної соціальної руйнації ціннісно-нормативного порядку. Таким чином, цінність сім'ї гіпотетично можна розглядати як компенсаторний механізм створення мікропорядку в ситуації соціальної невизначеності. Суперечливим стосовно цих питань є той аспект, за яким подані кількісні дані можуть говорити (якщо згадати, наприклад, "коло цінностей" Ш.Шварца) як про цінності зміни, так і про цінності збереження [Schwartz, 2013]. Тобто якщо душевний спокій, злагода із самим собою та єднання з природою є смисложиттєвими цінностями для значної частини населення, тоді постає питання, про що тут ідеться — про вже властиві індивідам такого роду стани чи, навпаки, про прагнення їх досягти, позаяк вони відсутні.

Найімовірніше у відповідях респондентів ці цінності сприймаються як цінності досягнення, що, знову-таки, характеризує українське суспільство радше як суспільство, що перебуває у помежовій ситуації й ухиляється від неї. Зокрема, це можна пояснити такою характеристикою автентичного екзистенціального досвіду, як максимальна концентрація свідомості на поточному моменті тут-і-тепер, тоді як бажання в рамках цінностей зміни роблять наявний досвід лише засобом досягнення майбутніх цілей, а це породжує, своєю чергою, бажання уникнути такого наявного досвіду і насичує його негативним змістом на підставі ідеалізованих абстрактних образів та ідей. З іншого боку, у зазначеній теорії цінностей Шварца до цінностей зміни належать самостійність, творчість, свобода, що захоплює життя, що, назагал, також можна віднести до характеристик автентичного індивіда. На додаток до цього суперечності екзистенціального аналізу смисложиттєвих орієнтацій в українському суспільстві ускладнюються багатовимірністю соціальної структури, розмаїттям демографічних і статусних характеристик. Так, при інтерпретації розглядуваних нами кількісних показників український соціолог А.Ручка підтверджує, що смисложиттєві орієнтації залежать від статусних позицій, котрі, поряд із інституціонально-заданими смислами, забезпечують певний рівень варіативності смислової реальності українського суспільства, бо привносять в неї смисли особистісного рівня [Ручка, 2010: с. 270–271].

Таблиця 2

Бачення сенсу життя в українському суспільстві, 2010^a

У чому Ви вбачаєте сенс життя?	%
У душевному спокої, у злагоді із самим собою, в єднанні з природою	40,4
У реалізації творчих задумів	12,7
У досягненні висот професійної кар'єри	13,2
У популярності, публічному визнанні своїх заслуг	2,5
У сімейному добробуті, в дітях та онуках як своєму продовженні	69,3
У великому коханні до жінки/чоловіка	24,2
У соціальній справедливості, громадянській злагоді	26,8
У демократичному розвитку суспільства	15,7
У матеріальному добробуті	53,0
У можливості жити заради власного задоволення	21,7
У тому, щоб бути сучасним, опановувати й використовувати нові технології	9,3
У тому, щоб успішно планувати й організовувати свої дії	19,6
У чомусь іншому	1,6
Ні в чому	1,9
Вагалися з відповіддю	5,6

^a Можна було обирати всі слухні варіанти відповідей.

Відзначені тут фрагментарні міркування з приводу суперечностей екзистенціального аналізу смисложиттєвих орієнтацій мають суто попередній характер і лише окреслюють деякі проблеми для подальших досліджень. Одначе, на мою думку, наріжним каменем цих досліджень може стати категорія екзистенціального досвіду, тобто досвіду спрямованості свідомості на конкретні, безпосередні переживання, що перевершують ціннісні ієрархії і їхній емоційний вимір. Якщо ж спрямованість свідомості концентрується в межах ціннісних ієрархій, то вона сповняється абстрактними змістами, що призводить до виникнення негативних станів особистості в плані переживання конкретного суб'єктивного досвіду. Гадаю, це твердження можна відносити як до індивідуального рівня, так і до рівнів малих і великих соціальних груп, тобто до індивідуальної і соціальної свідомості.

В екзистенціальній соціології подібне твердження запропонував американський соціолог Едвард Тиріак'ян, котрий, спираючись на знамениті експерименти А.Еймса, що дістали назву "кімнати Еймса"¹, а також на теорію Т.Парсонса, ще на початку 1970-х років запропонував концепцію "системи координат за допущенням" (assumptive frame of reference) [Tiryakian, 1973].

¹ У 1946 році американський вчений А.Еймс сконструював кімнату, експерименти в якій продемонстрували приклад тривимірної оптичної ілюзії. При погляді спереду кімната бачиться як прямокутний паралелепіпед, однак насправді форма кімнати трапецієподібна, а її дальня стіна розташована під дуже гострим кутом до однієї стіни і під тупим кутом до іншої. Людина, яка стоїть в одному з кутків кімнати, виглядає величезною порівняно з людиною, яка стоїть в іншому кутку.

Згідно з цією концепцією смисл соціальної реальності є не похідним від її сприйняття, а іманентним цьому сприйняттю. Таким чином, сприйняття реальності виявляється опосередкованим смисловою структурою свідомості, яка не може сприйматися сама по собі (феноменологічний принцип інтенціональності, “свідомості про...”), але опосередковує будь-яке сприйняття. Важко заздалегідь визначити, наскільки моє твердження про екзистенціальний досвід як досвід, що перевершує раціональні й чуттєві рівні свідомості, збігається з цією концепцією Тиріак’яна, але в обох випадках важливим є той аспект, що сприйняття реальності наділене для суб’єкта іманентним смислом, ширшим порівняно з потоком мислення й емоцій. Тиріак’ян же, крім цього, інтерпретує даний смисловий аспект сприйняття соціальної реальності не інакше як екзистенціальне підґрунтя суспільного життя. З його точки зору, ці необ’єктивовані смислові структури свідомості є нічим іншим, як культурою. На відміну від Тиріак’яна, коли я говорив про найвищі автентичні рівні екзистенції, то стверджував, нехай гіпотетично, що цей рівень може передбачати саме не опосередковане, а безпосереднє сприйняття реальності, що виключає оцінні структури-фільтри, тоді як Тиріак’ян вважає, що таке сприйняття в принципі неможливе. Утім, за суттю концепція Тиріак’яна відповідає філософському визначенню екзистенції, наприклад у К.Ясперса, котрий писав: “Екзистенція — це те, що ніколи не стає об’єктом, джерело, з якого я мислю і дію...” [Ясперс, 2012: с. 36].

Поряд із дослідженнями Тиріак’яна, ще однією близькою концепцією, потенційно ефективною в контексті екзистенціального аналізу ціннісно-нормативних трансформацій українського суспільства, є так званий “парадокс Істерліна”, що, на мій погляд, являє собою емпіричне підтвердження концепції “системи координат за допущенням” Тиріак’яна. Американський соціолог Ричард Істерлін ще у 1970-ті роки стверджував, що економічне зростання після подолання певного рівня задоволення потреб уже не робить жителів країни щасливішими. Так, у розвинених країнах набуває значення не абсолютний, а відносний дохід. Іншими словами, багаті люди щасливіші за бідних, але якщо дохід і в тих, і в інших збільшиться пропорційно, рівень щастя все одно не зміниться. Попри безперервну критику висновків Істерліна слід наголосити важливість відображення в них екзистенціально-феноменологічних механізмів ціннісної структури суспільств. На прикладі українського суспільства можна припустити, що низькі порівняно з іншими країнами показники щастя та задоволеності життя пов’язані не з глибинно-екзистенціальними, а з поверхневими оцінними, абстрактно-мисленневими й емоційними рівнями свідомості¹. Криза українського су-

¹ В опитуванні, що його проводив у 2011 році центр Gallup, до десятки найщасливіших країн увійшли Панама, Парагвай, Сальвадор, Венесуела, Тринідад і Тобаго, Таїланд, Гватемала, Філіппіни, Еквадор і Коста-Рика [Gallup, 2013]. Згідно з даними іншого опитування, найщасливіші люди живуть у Коста-Риці, В’єтнамі, Колумбії, Белізі, тоді як Україна посідає 100 місце серед 151 [Українці, 2013]. Разом із тим, наприклад, дослідження Research & Branding Group показують, що 74% українців вважають себе щасливими, 33% певні, що серед їхніх знайомих більше щасливих людей, ніж нещасливих, 15% гадають, що в сучасній Україні більше щасливих, ніж нещасливих [Індекс, 2013].

спільства, у даному випадку, є кризою свідомості, проявом укорінення в механізми відтворення культури негативних оцінок навколишньої реальності, що трансформують у сприйнятті цю реальність в “об’єктивно” негативний феномен. Крім того, особливістю ціннісно-нормативних трансформацій українського суспільства останніх років також можна вважати масове закріплення захисної практики максимально можливих у кожній конкретній ситуації негативних оцінок того, що відбувається, тоді як реальний стан справ може бути кращим за декларовані оцінки.

Можна висловлювати багато заперечень як з приводу зв’язку між смислоттєвими орієнтаціями і показниками щастя, так і стосовно різних методів визначення щастя та його складових. Однак тут наведено всі ці дискусійні питання, щоби проілюструвати ширші екзистенціальні аспекти дослідження ціннісних структур свідомості. Ідеться про те, що варіативність оцінок і сприйняття соціальної реальності доводить існування ширшого екзистенціального контексту свідомості, для якого реальність може не залежати кардинально від її внутрішніх оцінних вимірів, відносних за своїм характером. Наприклад, якщо порівнювати українське суспільство із розвиненими суспільствами Заходу або із суспільствами Африки й Азії, що розвиваються, можна одержати два різні “визначення ситуації”. Той самий принцип застосовний до історичної перспективи, а також до існування людини загалом, якщо порівняти його з тим, яким воно може бути, з огляду на помежево загальні об’єктивні умови біологічного життя.

Зрештою, ще однією особливістю екзистенціального дослідження смислоттєвих орієнтацій, що їх необхідно враховувати, є включеність українського суспільства в ширший, глобальний контекст ціннісних трансформацій. У цьому плані я би запропонував для розгляду результати досліджень американського соціолога Рональда Інглегарта. Спираючись на порівняльні дані, він зазначає, що в розвинених сучасних суспільствах спостерігається тенденція до перебудови світогляду, яку можна позначити як процеси постмодернізації. У рамках цих процесів спостерігаються потужні залежності між соціетальними показниками і глибинними цінностями особистості. Найважливішим аспектом постмодернізації є зсув від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей, зумовлений закріпленням почуття екзистенціальної безпеки, що походить, своєю чергою, із прийняття фізичного виживання як належного (табл. 3) [Инглхарт, 1997].

Незважаючи на те, що висновки Р.Істерліна і Р.Инглегарта більшою мірою стосуються передових західних суспільств, на мій погляд, трансформації ціннісно-нормативної структури українського суспільства, включені в ширші процеси ціннісних змін, у довгостроковій перспективі будуть підпорядковуватися глобальним тенденціям. Аналізуючи висновки Інглегарта (табл. 3), можна стверджувати, що в глобальному масштабі відбувається, у термінах М.Гайдегера, зсув від онтичних до онтологічних рівнів соціального життя. Аналогічних висновків доходять також багато інших соціологів, наприклад Е.Гіденс, що також є свідченням зростання актуалізації екзистенціального виміру в сучасних суспільствах, хоча і з інших, ніж в Істерліна, позицій (див.: [Мельников, 2012]). Проте загалом у працях зазначених соціологів і їхніх прихильників сформульовано висновок, згідно з яким

основними характеристиками цінностей постмодерну поступово стають саморозвиток, еволюція свідомості, рефлексивність, суб'єктивність, ситуаційна етика, звернення до духовних і сакральних проблем, а отже, проблема смисложиттєвих орієнтацій набуває тут значення одного із ключових соціальних феноменів.

Таблиця 3

Ціннісні системи в контексті перспектив виживання

Сфери життєдіяльності	Характеристики ціннісних систем при сприйнятті перспективи виживання як негарантованої	Характеристики ціннісних систем при сприйнятті перспективи виживання як гарантованої
У політиці	Потреба в сильних лідерах. Пріоритетність порядку. Ксенофобія, фундаменталізм	Менша значимість політичного авторитету. Пріоритетність самовираження, політичної участі. Екзотика/новизна — стимулювальний чинник
В економіці	Пріоритетність економічного зростання. Мотивація досягнення. Протиставлення індивідуальної та державної власності	Найвища пріоритетність якості життя. Суб'єктивний добробут. Зниження авторитету як приватної, так і державної власності
У сфері сексуально-сімейної нормативності	На першому плані — максимізація репродуктивності, але тільки в рамках повної (гетеросексуальної) сім'ї	Сексуальне задоволення відповідно до індивідуального вибору. Індивідуальне самовираження
У релігії	Акцент на значимості найвищої сили. Абсолютні правила. Акцент на передбачуваності	Менша значимість релігійного авторитету. Гнучкі правила, ситуаційна етика. Акцент на смислі та призначенні життя

Екзистенціальний досвід. Поряд із теоретичними категоріями помежової ситуації, автентичності і сенсу життя до четвертої потенційної складової вивчення екзистенціальних аспектів трансформацій ціннісно-нормативної структури українського суспільства слід віднести якісний емпіричний аналіз безпосереднього досвіду індивідів, які переживають ці трансформації як стани суб'єктивної реальності. З цієї позиції, найчіткіше окресленої в дослідженнях *каліфорнійської школи* [Мельников, 2011], довготривалу кризу українського суспільства, як уже неодноразово зазначалося, можна розглядати як кризу свідомості, тобто як суперечність смислової інтерпретації зовнішньої, об'єктивної реальності. Таким чином, емпіричні дослідження екзистенціального досвіду необхідно орієнтувати на осмислення соціальних ситуацій з позиції суб'єктів, які в них задіяні. “Екзистенціальна соціологія, — наголошують Дж.Дуглас і Дж.Джонсон, — визначається як дослідження людського досвіду-у-світі (або екзистенції) у всіх його формах” [Existential Sociology, с. vii]. Сутністю такого підходу є емпатичне проникнення у внутрішній світ індивіда, а його загальна стратегія зорієнтована на індуктивний аналіз, де вихідним пунктом є не теоретичні узагальнення, а навпаки — емпіричний досвід без переважання над ним попередньо скон-

струйованої абстрактно-теоретичної програми дослідження. Таку методологію використовують у багатьох близьких до екзистенціальної соціології напрямках, таких як, наприклад, обґрунтована теорія. Серед конкретних якісних методів тут можна виокремити включене спостереження, глибинне інтерв'ю, інтроспекцію, дослідження випадків, етнографічні та біографічні методи тощо.

Якщо говорити про звернення до якісних методів як про один із основних принципів екзистенціальної соціології, необхідно деталізувати саме поняття екзистенціального досвіду. У найширшому смислі під екзистенціальним досвідом розуміють безпосереднє переживання індивідом власного існування. З цієї точки зору екзистенція виступає онтологічним підґрунтям феноменів свідомості, які виникають як те, що є для індивіда реальністю тут-і-тепер. Соціальний вимір екзистенції, таким чином, являє собою форму синхронного колективного досвіду переживання реальності. Разом із тим необхідно відзначити диференціацію екзистенціального досвіду, що включає вищі та нижчі рівні. На нижчих рівнях, стосовно реальності, поданої в суб'єктивному або колективному сприйнятті, свідомість розпорошена і фрагментована, в діях індивіда переважає автоматизм, а його соціально-психологічні настанови є екстернальними за своїм характером. На вищих рівнях екзистенціального досвіду свідомість помежово сконцентрована на безпосередньому переживанні реальності як у часовому, так і в просторовому відношенні. У діях індивіда руйнується автоматизм і переважає спонтанність, а його соціально-психологічні настанови характеризуються як інтернальні.

Використовуючи якісні методи, дослідницька стратегія екзистенціальної соціології передусім зорієнтована на вивчення екзистенціального досвіду в широкому розумінні цього поняття. Водночас специфічне значення поняття екзистенціального досвіду — його вищі рівні — можна розглядати як крайні випадки, що проясняють усереднені приклади. Такий підхід застосовував, зокрема, В.Джеймс у своїх дослідженнях релігійного досвіду, де він, концентруючись на "крайніх випадках", намагався прояснити сутність досліджуваного феномену в цілому. Аналогічної стратегії дотримувався й А.Маслоу при вивченні метапотреб і пікових переживань особистості.

Попри те, що у пропонованій розвідці я більше спирався на кількісні дані, саме якісний аналіз ціннісно-нормативних трансформацій в українському суспільстві є сьогодні найбільш затребуваним і актуальним. Без такого якісного аналізу широкі кількісні панорами української реальності, що заторкують глибинні аспекти соціального життя, залишаться для соціології (при всій своїй практичній корисності) лише матеріалом для побудови абстрактних теоретичних систем.

Висновки

Підсумовуючи, можна сказати, що за умов кризи сучасного українського суспільства, спричиненої трансформаціями його ціннісно-нормативної структури, а також з огляду на глобальні тенденції соціальних змін розвитку екзистенціальної парадигми в соціології стає найбільш актуальним та ефек-

тивним. На початкових етапах порушення ключових проблем екзистенціальна соціологія може розвиватися на основі взаємозалежних категорій помежової ситуації, автентичності та смисложиттєвих орієнтацій, узятих в їхньому соціальному вимірі і співвіднесених не тільки з кількісними даними, що задають найзагальніший орієнтир, а й, що куди важливіше, із результатами якісних емпіричних досліджень суб'єктивного досвіду. Спільним підґрунтям екзистенціального підходу можна вважати стратегію онтологізації соціологічного пізнання, тобто прагнення зниження рівня абстрактності досліджуваних соціальних проблем, а також звернення до існування людини в її повсякденному світі.

Безпосередньо у плані проблеми ціннісно-нормативних трансформацій важливим завданням екзистенціальної соціології стає виявлення ціннісних ієрархій, що структурують соціальне життя і, особливо, виявлення меж цих ієрархій і ширшого екзистенціального контексту, в якому вони конструюються і змінюються. Крім решти своїх функцій екзистенціальний підхід також містить гуманістичну інтенцію, що полягає в розкритті конкретних переживань негативних аспектів соціальних трансформацій і, таким чином, у глибшому розумінні соціальної реальності.

Джерела

Бевзенко Л. Релігійність як фактор регуляції соціальної поведінки / Л. Бевзенко // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг. — К.: Інститут соціології НАНУ, 2010. — С. 431–440.

Головаха Е. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе / Е. Головаха, Н. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2001. — № 4. — С. 5–22.

Головаха Е. Психологическое время личности / Е. Головаха, А. Кроник. — К.: Наук. думка, 1984.

Головаха Е. Феномен “аморального большинства” в постсоветском обществе: трансформация массовых представлений о нормах социального поведения в Украине / Е. Головаха // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. — 2002. — № 6 (62). — С. 20–22.

Гудков Л. Негативная идентичность / Гудков Л. — М.: Новое литературное обозрение: “ВЦИОМ-А”, 2004.

Джонсон Дж. Екзистенціальні аспекти довіри / Дж. Джонсон, А. Мельніков // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2009. — № 1. — С. 78–93.

Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества [Электронный ресурс] / Р. Инглхарт // Политические исследования. — 1997. — № 4. — С. 6–32. — Режим доступа: http://www.polisportal.ru/files/File/publication/Starie_publicakcii_Polisa/I/1997-4-2-Ingleheart_Postmodern.pdf.

Індекс українського щасття [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/8704> (доступ 13.03.2013).

Камю А. Миф о Сизифе. Бунтарь / Камю А. — Мн.: Попурри, 1998.

Клюев А. Интегральная психофизиология как инструмент адекватного отражения психической деятельности человека [Электронный ресурс] / А. Клюев, А. Качалкин // Прикладная психология. — 2000. — № 5. — С. 9–16. — Режим доступа: <http://old.kluev.ru/smi/5.html#>.

- Кривцова С.* Шкала экзистенции (Existenzskala) А. Лэнгле и К. Орглер / С. Кривцова, А. Лэнгле, К. Орглер // Экзистенциальный анализ. — 2009. — № 1. — С. 141–170.
- Леонтьев Д.* Методика предельных смыслов / Леонтьев Д. — М. : Смысл, 1999.
- Маслоу А.* На подступах к психологии бытия [Электронный ресурс] / А. Маслоу. — К. : PSYLIB, 2003. — Режим доступа : <http://psylib.ukrweb.net/books/masla02/index.htm>.
- Мельников А.С.* Калифорнийская школа экзистенциальной социологии: общая характеристика деятельности / А.С. Мельников // Соціологічні дослідження : зб. наук. праць ; вип. 11. — Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. — С. 89–101.
- Мельников А.* Социологическая интерпретация экзистенциальных ценностей / А. Мельников // Соціологічні дослідження : зб. наук. праць ; вип. 10. — Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. — С. 130–142.
- Мельников А.* Экзистенциальная теория общества в социологии Э. Гидденса / А. Мельников // Соціологічні дослідження : зб. наук. праць ; вип. 12. — Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012.
- Мюллер-Лиер Ф.К.* Социология страданий / Мюллер-Лиер Ф.К. — М. : Комкнига, 2007.
- Полани М.* Личностное знание: На пути к посткритической философии / Полани М. — М. : Прогресс, 1985.
- Роджерс К.* Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс. — М. : Прогресс, 1994.
- Ручка А.* Смысловиттєві орієнтири статусних угруповань соціуму / А. Ручка / Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг. — К. : Інститут соціології НАНУ, 2010. — С. 261–271.
- Соболева Н.* Интернальність / екстернальність як чинник формування життєвої стратегії особистості / Н. Соболева // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг. — К. : Інститут соціології НАНУ, 2010. — С. 319–329.
- Украинцы по уровню счастья — на 100 месте из 151 страны, но обогнали россиян и белорусов [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://news.finance.ua/ru/~1/0/all/2013/03/10/297982> (доступ 13.03.2013).
- Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг. — К. : Інститут соціології НАНУ, 2010.
- Франкл В.* Воля к смыслу / В. Франкл. — М. : Апрель Пресс : ЭКСМО-Пресс, 2000.
- Франкл В.* Сказать жизни “Да!”: психолог в концлагере / Франкл В. — М. : Альпина Нон-фикшн, 2009.
- Ходорівська Н.* Суспільна свідомість українців: деякі особливості рефлексії / Н. Ходорівська // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг. — К. : Інститут соціології НАНУ, 2010. — С. 297–307.
- Штомпка П.* Социология социальных изменений / П. Штомпка. — М. : Аспект Пресс, 1996.
- Ясперс К.* Философия. Книга первая. Философское ориентирование в мире / Ясперс К. — М. : Канон плюс, 2012.
- Existential Sociology / ed. by J. Douglas, J. Johnson. — Cambridge : Cambridge University Press, 1977.
- Gallup опубликовал свой рейтинг счастья по 148 странам [Electron resource]. — Mode of access : <http://jpsy.ru/public/33486.htm> (Accessed 13.03.2013).
- James W.* The Varieties of Religious Experience / James W. — N. Y. : Library of America Paperback Classics, 2010.
- Schwartz S.* Basic Human Values: An Overview [Electron resource] / S. Schwartz. — Access mode : <http://segr-did2.fmag.unict.it/Allegati/convegno%207-8-10-05/Schwartz paper.pdf> (Accessed March 13, 2013).

Social Suffering / ed. by A. Kleinman, V. Das, M. Lock. — Berkeley, CA : University of California Press, 1997.

Tiryakian E. Sociology and Existential Phenomenology // Phenomenology and the Social Sciences ; Vol. 1. — Evanston : Northwestern University Press, 1973. — P. 187–222.

Wild J. Authentic existence: a new approach to “value theory” // J. Wild // Invitation to phenomenology. — Chicago : Quadrangle Books, 1965. — P. 59–77.

Wilkinson I. Suffering: A Sociological Introduction / I. Wilkinson. — Cambridge, UK : Polity Press, 2005.